

Çorum'da Ermeniler ve Ermeni Tehciri

Ömer Turan*

Özet

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Çorum'a gelip yerleşen Ermeniler, kısa bir süre içerisinde şehre uyum sağlamış ve şehirde etkin bir konuma gelmişlerdir. 1890'lı yıllarda imparatorluğun pek çok yerinde başlayan Ermeni ayrılıkçı hareketi Çorum'da da etkisini hissettirmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında imparatorluğun pek çok yerindeki Ermeniler gibi Çorum Ermenileri de tehcir edilmişlerdir. Makalemiz Osmanlı belgelerine ve salnamelerine, Ermenilerin ve misyonerlerin hatıralarına ve yapılmış araştırmalara dayalı olarak, Çorum Ermenilerinin sosyal ve ekonomik durumlarını, toplum ve idare ile iyi ilişkilerini, Merzifon merkezli ayrılıkçı hareketlerden etkilenmelerini ve tehcir edilmişlerini ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çorum, Ermeniler, Çorum Ermenileri, Ermeni Tehciri, Birinci Dünya Savaşı.

Abstract

Armenians who came to Corum in the mid-nineteenth century, adapted to the city and got an important position in the city in a short time. They were affected by the Armenian separatist movement which arose at many places of the Empire. Arme-

nians of Corum were exiled like the other Armenians of the Empire at many places during the First World War. Basing on the Ottoman documents and year-books, memoirs of the Armenians and missonaries, and researches, this paper aims to describe social and economic position of the Armenians of Corum, their good relations with the government and rest of the society, their relations with the separatist movement centered at Merzifon, and their exiles.

Key Words: Corum, Armenians, Armenians of Corum, Armenian Exile, First World War.

16. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar bir sancak olan Çorum, 1856-1894 yılları arasında kaza yapılmış, daha sonra tekrar sancak haline getirilmiştir. Üç asrı aşkın bir süre Sivas'a, Osmanlı'nın son döneminde ise Ankara'ya bağlanmıştır. 1907 yılı itibariyle Çorum Sancağına bağlı kazalar Sungurlu, Osmancık ve İskilip'tir. Takip eden yıllarda Mecitözü de bu kazaların arasına katılmıştır. Fatih döneminden 19. yüzyıl ortalarına kadar Çorum nüfusunun tamamı Müslümanlardan oluşmuştur. Sanayileşen Avrupa'nın daha fazla gıda ve hammaddeye ihtiyaç duymasına bağlı olarak 19. yüzyılda Orta Anadolu'nun tahıl ürünleri ve hammaddeleri Samsun limanından Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Orta Anadolu'yu Samsun'a bağlayan yol üzerinde bulunması sebebiyle, Çorum, bu dönemde bir ticaret şehri olmuştur. 1831 yılı nüfus sayımı sonuçlarında Çorum'da gayri Müslim nüfus görünmemekle birlikte, 1837 yılına ait cizye muhasebe defterinde 55, 1839 yılına ait şeriye sicilinde 51 gayri Müslim tüccarın kaydı bulunmaktadır. Söz konusu gayri Müslim tüccarlar ticaret için Çorum'a gelmişlerdir ve hanlarda yaşamaktadırlar¹.

Çorum'da Ermeniler

Çorum şeriye sicillerinde, 1840'lı yıllardan başlayarak ticaret için şehirde bu-

(*) Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

(1) İstisnai olarak 16. yüzyıl başlarında Çorum'da 14 hanelik bir Yahudi topluluğa tesadüf edilmiştir. Şerif Korkmaz, Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat – II. Meşrutiyet), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.174-175.

lunan, hanlarda kalırken vefat etmiş Ermeni tüccarların kayıtlarına rastlanmaktadır. Bunların büyük bir kısmı Talas ve Germir başta olmak üzere Kayseri'dendir. Tokat ve Akdağ'dan da vardır. 1880'li yıllara kadar bu şekilde hanlarda kalırken vefat etmiş Ermenilere ilişkin kayıtlara rastlanmaktadır². Kesin bir tarih verebilmek zor olsa da, 1845 Temetuat defterinde gayri Müslimlerden bahsedilmediği, 1858 yılında ise kilise yapmak için Padişah'tan izin aldıkları göz önüne alınırsa, Ermenilerin bu iki tarih arasında Çorum'a yerleşmeye başladıkları söylenebilir. Yine bu döneme ilişkin en önemli kaynağımız olan Çorum şerhiye sicillerinde, 1860'lı, 1870'li ve 1880'li yıllarda çok sayıda Ermeni'nin şehirde ev, dükkân, arsa, tarla ve bağ aldıklarını görmekteyiz³. Aşağıda eserinden daha ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Çorum Ermenilerinden Vahram Dadrian, *To the Desert* isimli hatıralarında, 1915 yılı itibarıyla Çorum'u, Ankara vilayetine bağlı bir ticaret şehri olarak tanımlar; şehrin Ermeni cemaatinin 60-70 yıllık olduğunu, dolayısıyla 1845-55 yıllarında Çorum'a geldiğini belirtir. Büyük bir kısmı Kilikya, Kayseri ve Yozgat civarından, diğerleri Merzifon ve Amasya'dandır. Çorum şerhiye sicillerindeki kayıtlar bu bilgileri teyid etmektedir. Dadrian'ın ailesi, örneğin, bugün Kayseri'nin bir mahallesi olan Germir'dendir⁴.

1874 yılında Çorum Ermenileri adına Ankara valiliğine yapılan bir başvuruda, Çorum'da 600'e yakın Ermeni'nin yaşadığı iddia edilirken, yapılan inceleme sonucunda üç mahallede 21 hanede 60 kişilik bir Ermeni nüfusun bulunduğu bildirilmiştir⁵. Ankara salnamelerinde, 1881 ve 1882 yıllarında Çorum'da 80 Ermeni görülmektedir. Yine salnamelere göre, 1893 yılında 513 olan şehrin Ermeni nüfusu, 1900'de 608'e, 1902'de ise 657'ye yükselmiştir. Dadrian 1915 yılı itibarıyla şehirde 150 Ermeni aile bulunduğunu bildirmektedir⁶. Bir hane beş kişi şeklinde düşünülürse (bu döneme ilişkin nüfus hesaplamaları bu şekilde yapılır), 1915 yılı itibarıyla Çorum'da 750 civarında Ermeni yaşadığı söylenebilir. Kevorkian, Ermeni Pat-

rihanesi kayıtlarına dayanarak, savaş öncesi Çorum Ermenilerinin sayısını 1.020 olarak vermektedir. Kemal Karpat'ın Osmanlı sayım kayıtlarına ve yıllıklarına dayanarak verdiği rakam ise 1.231'dir. Karpat ayrıca Sungurlu'da 1.863, Mecitözü'nde 318, Osmancık'ta 68 ve İskilip'te 43 Ermeni göstermektedir. İlgili kısımda göreceğimiz gibi, Çorum'dan tehcir edilecek Ermenilere ilişkin belgede de Karpat'ın rakamlarının hemen aynısının verilmesi, bu rakamların en doğru rakamlar olduğunu düşündürmektedir. Ermenilerden sonra Çorum'da ikinci büyük Müslüman olmayan topluluk Rumlardır (555)⁷. Çorum'da Yahudi yoktur⁸.

Çorum'da Ermeni Nüfusu

1874 ⁹	1881-82 ¹⁰	1893 ¹¹	1900 ¹²	1902 ¹³	1914/5
60	80	513	608	657	750 ¹⁴ 1.020 ¹⁵ 1.231 ¹⁶

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ermeniler Çorum'un muhtelif mahal-

- (2) Çorum Şerhiye Sicilleri Katalogları, (Bundan sonra ÇŞSK), C.I, Çorum Belediyesi, Çorum, 2009, s.20-21, 92, 210, 218, 240, 286, 400-401, 440, 441.
- (3) ÇŞSK, C.I, s.108, 119, 136, 150-151, 159, 169, 172, 180, 183, 206, 219, 227, 229, 231, 235, 237, 267, 324, 336, 346-7, 404, 418, 451, 452, 614.
- (4) Vahram Dadrian, *To the Desert, Pages From My Diary*, Agop J. Hacıyan (tr.), Ara Sarafian (ed.), Gomidas Institute, Princeton and London, 2003, s.6.
- (5) Korkmaz, s.175-176.
- (6) Korkmaz, s.88.
- (7) Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev.Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.210. Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi'nde yer alan 1914 resmi istatistiklerinden sonra Anadolu'daki nüfusu gösteren listelerde, Karpat'ın verdiği sayılar erkek ve kadın olarak ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. Buna göre, Çorum'daki toplam 1231 Ermeni'nin 654'ü erkek ve 577'si kadındır. Sungurlu'daki 1863 Ermeni'nin 944'ü erkek, 919'u kadındır. Mecitözü'ndeki 318 Ermeni'nin 153'ü erkek, 165'i kadındır. İskilip'teki 43 Ermeni'nin de 39'u erkek, 4'ü kadındır. Mecitözü haricindeki yerlerdeki erkek nüfusun kadın nüfusa fazlalığı ailesi başka bir yerde olduğu halde buralara çalışmak için gelen Ermenilerin varlığını düşündürmektedir. Bk. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.I, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2005, s.647.
- (8) 30 Aralık 1914 tarihli bir belgede, Çorum'a sevk edilmek istenen Musevilerin ya sevklerinden vazgeçilmesi ya da sinagog olan bir mahalle sevk edilmeleri istenmektedir. Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA), DH.EUM.5.Şb, 7/27.
- (9) BOA, Ankara Ayniyat Defteri, 810, s.22'den Korkmaz, s.176.
- (10) Salname-i Vilayet-i Ankara, 1299, s.163; *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1300, s.164.
- (11) *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1311, s.286, 321.
- (12) *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1318, s.259.
- (13) *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1320, s.251.
- (14) Dadrian, s.6.
- (15) Raymond H. Kevorkian - Paul B. Paboudjian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda *Ermeniler*, Çev. Mayda Saris, Aras, İstanbul, 2012, s.217.
- (16) Karpat, s.210.

lelerine yayılmışlardır. Çorum şeriyeye sicili kayıtlarında Pazar, Kubbeli, Sancaktar, Hacı Yusuf, Şeyh Eyüp, Atıcı Ali Evveli, Acel-i Ula, Atıcı Ali Ula, Sofular, Çakır, Umud Halife, Çakıryan, Gülabibey ve Emin Halife mahallelerinde Ermenilerin ev sahibi oldukları ve ikamet ettikleri görülmektedir¹⁷. Mamafih Çorum'da Ermeniler en çok Çömlekçi mahallesinde oturmaktadırlar. Burası Ermeni mahallesi olarak da anılmaktadır¹⁸. Başka yerlerden ve münferiden gelmiş olmaları itibarıyla Çorum Ermenileri şehirde yaşamaktadırlar. Şeriyeye sicillerinde demirci, kalaycı, bakırcı, terzi, attar, kazaz, kasap, marangoz, eczacı, dava vekili ve en çok da tüccar Ermenilere rastlanmıştır¹⁹. Bazıları Müslümanlarla ortak çalışmaktadırlar. Ortak değirmen işletenlerin yanı sıra başka türlü ortaklıklar da vardır²⁰.

Bu çalışmada kendisinden sıkça bahsettiğimiz Vaham Dadrian'ın babası hakkında verdiği bilgiler, Çorum'un varlıklı ve nüfuzlu bir Ermeni ailesinin ekonomik ve sosyal konumunu ve ilişkilerini de ortaya koymaktadır: Zengin bir tüccar olan Armenag Dadrian, Türk ortağı ile birlikte mısır, yün ve afyon toptancılığı yapmaktadır. Fırını, bağı, üç katlı ve elektrikle işleyen değirmeni vardır. O dönemin varlıklı Çorumlularının yaptığı gibi kışları şehirdeki evlerinde, yazları ise şehre yarım saat mesafede bulunan bağdaki evlerinde geçirmektedir. Şehirdeki evleri dokuz odalıdır. İkisi Çorum'da ve ikisi de Alaca'da olmak üzere dört evleri daha vardır. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Çorum İdare Meclisi üyeliğine seçilmişse de şahsi sebeplerle ayrılmıştır²¹.

Çorum Ermenileri geldikleri memleketlerinde miras ilişkisi içerisinde oldukları akrabaları başta olmak üzere farklı yerlerdeki Ermenilerle irtibatlıydılar. "Kayseri'nin Talas köyünden olup vefat eden Ermeni Gülbenk Oğlu Artin'in varislerinden kızı Rozena'nın babasından kendisine kalan İstanbul Ortaköy'deki şerbethane ile Feriköy'deki fırın hissesini satmak üzere Talas köyünden Ka-

dıköy'de mukim Arslanyan Artin'i vekil tayin ettiği,"²² veya "Mısır'da vefat eden Kayserili Ermeni Merzifonoglu Rupin'in varislerinden Çakır mahallesinden Seropi ve Avakim'in, tereke hususunda İnebolu'daki kardeşleri Karabet'i vekil tayin ettikleri"²³ şeklindeki kayıtlar söz konusu irtibatlarla birer örnektir.

Bilindiği gibi Ermeniler Gregoryan Ortodoks'tur. Eçmiyazın'deki Katogikosluk en üst dini merkezleridir. İstanbul'un fethinden sonra 1461 yılında kurulan Patrikhane, millet sistemi içerisinde Osmanlı Ermenilerinin dini ve idari yönetim merkezi olmuştur. İstanbul'daki Patrikhanenin yanı sıra Sis (Kozan), Ahtamar (Van) ve Kudüs'teki Patrikhane Ermenilerin diğer dini merkezleridir. Çorum Ermenileri Sis'teki Ermeni Katogikosluğu'na bağlıydılar. Çorum'da Ermeni Meclis-i Cismani Reisi'nin ve arkadaşlarının yerine ehil kişilerin seçilmesi ile ilgili olarak yapılan yazışmalarda, Çorum Ermenilerinin ruhani yönetim bakımından Yozgat murahashlığı vasıtasıyla Sis Katogikosluğuna bağlı buldukları yer almaktadır²⁴. Çorum'daki Katogikos binasının renovasyonu gerçekleştirilirken Vahram Dadrian'ın babası ciddi miktarda bir bağış yapmıştır²⁵. Çorum Ermenilerinin büyük çoğunluğu Gregoryan Ortodoks olmakla beraber içlerinde çok az sayıda Katolik ve Protestan da vardır²⁶.

(17) ÇSSK, C.I, s.377, 437, 491-2, 496, 507, 534, C.II, 591, 925, 953, 995, 976, 1011, 1023, 1035, 1040, 1046, 1070, 1086, 1090, 1106, 1144, 1161, 1174, 1177. Korkmaz'da bazı mahalle isimleri farklıdır. Bk. Korkmaz, s.85.

(18) Korkmaz, s.88.

(19) ÇSSK, C.I, s. 279, 309, 340, 345, 347, 377, 386, 529, 543, C.II, 612, 614, 842-3, 872, 968, 992, 1004, 1023. Ayrıca bk. Korkmaz, s.292, 302, 370.

(20) ÇSSK, C.I, s.220, C.II, 1182. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Çorum'da Ermenilerin Müslümanlarla ilişkileri bakımından bk. Ali Açikel, "Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Yay.Haz.: Mehmet Mahfuz Söylemez, Mesut Okumuş, İrfan Yigit, C.III, Çorum Belediyesi, Çorum, 2008, s.1429-1450.

(21) Dadrian, s.6. Dadrian, babasının Çorum'da Hilal-i Ahmer'e, Donanma Cemiyeti'ne en çok bağışta bulunanlar arasında olduğunu yazmaktadır. Bk. Dadrian, s.10.

(22) ÇSSK, C.II, s.851.

(23) ÇSSK, C.II, s.895.

(24) BOA, A.MKT.MHM, 618/50. Hal böyle iken Adana Valisi Hakkı'nın Dahiliye Nezareti'ne sunduğu 12 Mayıs 1915 tarihli Çorum dahil Orta ve Güney Doğu Anadolu vilayet ve kazalarının Sis Katogikosluğu'na bağlanmasına ilişkin teklifi için bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskam*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007, s.136-138.

(25) Dadrian, s.54-55.

(26) ÇSSK, C.II, s.843-844.

Çorum'da Ermeniler bir kilise inşa edebilmek için Padişaha müracaat etmişler, 20 Ağustos 1858 tarihli bir fermanla kendilerine bu izin verilmiştir. Çömlekçi mahallesinde yapılacak olan kilisenin arazisinin vakıf malı olduğunu ileri süren Çorum halkının itirazları sebebiyle kilise inşasına uzun süre başlanamamıştır²⁷. Yapılan inceleme sonunda, 1861 yılında, söz konusu arazinin Suheyb-i Rumi'nin vakfına ait olduğu anlaşılmış, ayrıca arazinin Suheyb-i Rumi'nin türbesine çok yakın olması sebebiyle kilisenin daha önce alınan izne istinaden başka bir yerde kurulması kararlaştırılmıştır²⁸. Çorum'da Ermenilere ait kilise olmadığından kendi arsaları üzerinde ve belirlenen ölçülere göre bir kilise yapabilmelerine padişah fermanıyla izin verildiğine dair 24 Ocak 1878 tarihli şerhiye sicili kaydı bu zamana kadar kilisenin henüz yapılmadığını göstermektedir²⁹. Mamafih takip eden yıllarda kilise inşa edilmiştir. Vital Cuinet 1892 yılında basılan *La Turquie d'Asie* isimli meşhur eserinde, Çorum'da Ermenilerin bir kilisesi olduğunu kaydetmektedir³⁰. İmparatorluğun başka yerlerinde olduğu gibi, Çorum'da da Ermenilerin dini hayatı, kilisenin etrafında, ruhani bir meclis tarafından yürütülmüştür. Bunun yanı sıra Ermeni cemaatin dünyevi meseleleri ile ilgilenmek üzere bir Cismani Meclis vardır. Çorum'daki bu meclislerin yapısı, üyeleri, işleyişi ve yapıp ettikleri konusundaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır³¹.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Çorum İdare Meclisi'nde bazen bir bazen iki Ermeni bulunmuştur³². II. Meşrutiyet döneminde Armenag Dadrian İdare Meclisi üyeliğine seçilmiştir³³. 1900 ve 1907 yıllarına ait Ankara salnamelerinde, Çorum Belediye Meclisi'nin altı üyesinden bir tanesinin Ermeni olduğu görülmektedir³⁴. Osmanlı'nın son döneminde Çorum'da Kirkor Efendi Mahkeme Azası, Sine Kerim Efendi Sandık Emmini, Serkiz Efendi İdare Azası, Serope Efendi Sandık Emmini, Kapril Efendi Mahkeme-i Bidayet

Azası, Andreas Keşişyan Efendi Aşı Memuru olarak çalışmaktadır. Benzer şekilde Sungurlu'da İstevan Efendi Düyun-ı Umumiye Memuru, Kirkor Efendi Mahkeme Azası, Onnik Ağa İdare Azası, Kirkor Efendi Mahkeme-i Bidayet Azası, Nursez Ağa Ziraat Bankası Şube Azası, Rupen Efendi Banka Kâtibi, Karabet Ağa Belediye Azası, Avadis Efendi Belediye Azası, Viçen Efendi Düyun-ı Umumiye Kâtibi olarak çalışmışlardır³⁵.

Cuinet, 1892 yılında basılan eserinde, Çorum merkezinde 30 erkek öğrencisi bulunan bir Ermeni okulundan bahseder³⁶. 1902 Ankara Salnamesi de Çorum'da bir Ermeni okulu bulunduğunu kaydetmektedir. Dadrian ise 1915 yılı itibariyle Çorum'da biri kızlara diğeri erkeklere ait olmak üzere iki Ermeni okulunun bulunduğunu yazmaktadır. Muhtemelen kız okulu yakın bir tarihte açılmıştır. Erkek okuluna 1914-15 öğretim yılında bir sınıf daha eklenmiştir. Dolayısıyla 15 yaşına giren Vahram, bir önceki yıl ilkokulu bitirdiği halde eklenen yeni sınıf dolayısıyla yine aynı okula gitmektedir³⁷.

Çorum'da yabancı veya misyonerlik okulu olup olmadığı konusunda farklı bilgiler vardır. Cuinet, Sungurlu'da 150 erkek öğrencili iki Rum, 100 erkek öğrencili bir Ermeni ve 50 öğrencili bir Protestan okulu bulunduğunu bildirmektedir. *Tanzimat'tan Cumhuri-*

(27) BOA, A.MKTUM, 451/85.

(28) BOA, A.MKTUM, 496/7; ÇŞSK, C.I, s.69, Korkmaz, s.116.

(29) ÇŞSK, C.II, s.448.

(30) Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Tome Premier, Paris, 1892, s.300. Keza 1907 yılına ait Ankara Salnamesi'nde ve bu çalışmada kendisinden bol bol bahsedeceğimiz V.Dadrian'ın hatıralarında şehirdeki Ermeni kilisesinden birkaç defa bahsedilmektedir. Dadrian, s.6-19.

(31) BOA, A.MKT.MHM, 618/50.

(32) Korkmaz, s.176.

(33) Dadrian, s.6. Dadrian, babasının Çorum'da Hilal-i Ahmer'e, Donanma Cemiyeti'ne en çok bağlı bulunanlar arasında olduğunu yazmaktadır. Bk. Dadrian, s.10.

(34) *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1318, s.255; *Salname-i Vilayet-i Ankara*, 1325, s.290.

(35) Recep Çelik, "Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler", *Tarichte Türkler ve Ermeniler*, C.VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.187-282.

(36) Cuinet, s.300.

(37) Dadrian, s.6. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*'nde, Çorum'da, 1905 yılında Ermenilerin bir idadesinin bulunduğu iddia edilmektedir ki, yanlıştır. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, 1839-1924, C.VI, Mehmet Alkan (Haz.), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s.128.

yet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri'nde, Çorum'da, 1905 yılında Protestanların erkek ve kız karışık bir okullarının bulunduğu yer almaktadır³⁸. Osmanlı belgelerine göre ise, bu yıllarda Çorum'da Amerikalı, İngiliz, Fransız vs... Protestan veya Katolik okulu yoktur³⁹. Muhtemelen 19. yüzyılın son çeyreğinde Sungurlu'da bir Protestan okulu açılmış ancak uzun ömürlü olamamıştır. Ancak bazı Ermeni çocuklarının Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde okuduklarını biliyoruz. Merzifon'daki Kolejde bulunan Bertha B. Morley isimli Amerikan misyoneri 17 Haziran 1915 tarihli günlüğünde beş Çorumlu kız öğrencinin bir gün önce evlerine döndüklerini yazmaktadır⁴⁰.

Çorum, Osmanlı son döneminde önemli sürgün yerlerinden biridir. Yazdığı mektup dolayısıyla Çorum'a sürgün edilen *Osmanischer Llyod* gazetesi muharrirlerinden Kaufman⁴¹, Harb-i Umumi ilanında uygunsuz davranan Gürcü İshak Nureddin ile İsmail Şemseddin⁴², sürülme sebebini bilemediğimiz İstanbullu Angilo⁴³, Bandırma, Karesi, Sultançayır borasit madeni direktörlerinden Cayız Yanın⁴⁴, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Çorum'un sürgünlerinin birkaçıdır. Fransız vatandaşı Antuan Teriko⁴⁵ ve Gaston Laltan⁴⁶, Rus vatandaşı Petro Pavlo⁴⁷ gibi savaş halinde bulunulan İngiltere, Fransa ve Rusya vatandaşları da Çorum'da sürgündürler. Sinop'taki Rusya Konsolosu Covvih'in Çorum'a sürgün edilmesi düşünülmektedir⁴⁸. İngiliz, Fransız ve Karadağ vatandaşı 22 kişi Ereğli ve Zonguldak'tan Düzce'ye oradan Çorum'a sevk edilmişlerdir⁴⁹. Muhasım Devletler tebaasına ait müesseselerin ilga ve tahliyesi kararı çerçevesinde Karesi'de bir İngiliz'e ait Protestan mektebi kapatılmış ve Bahçecik Amerikan mektebi müdürü James Macnot Çorum'a sürgün edildikten sonra İstanbul'a gönderilmiştir⁵⁰. Çorum'da sürgün olarak bulunan üç İngiliz, yerlerinin değiştirilmesi sonucunda Merzifon'a gitmişlerdir⁵¹. Muhasım devletler tebaasından Çorum'da ikamete memur edilenlere Merzifon Koleji

ve Amerika konsolosu tarafından para gönderilmektedir⁵². Çorum'da ikamet ettirilmekte olan İngiliz ve Fransız vatandaşlarının sağlık durumunun kontrol edilmesi ve gerekli yardımın yapılması için Merzifon'dan Doktor Mardiri Çorum'a çağırılmıştır⁵³.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, kalebentlik cezasına çarptırılıp cezalarını çekmeleri için Çorum'a gönderilen Ermeni mahkûmlar da vardır. Dâhiliye Nezareti'nin Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği 22 Şubat 1916 tarihli yazı ve eklerine göre, Bandırma Divan-ı Harbi Örfisi tarafından Ermeni ihtilal komitesi üyesi mensubu olduklarından dolayı muhtelif müddetlerle kalebentliğe mahkûm edilen Gülpazarı nahiyesinin Göladağ köyünden Ermeni okulu öğretmeni Zeytinlu Neckiyan, Kırkor Haçın ve Bilecik kasabasından Bağdesar Artin oğlu Tarus ve Gülpazarı'nın Timurhanlar köyü okulu öğretmeni Aleksan oğlu David Papasyan ve Bilecikli Karakaşyan, öğretmen Serkez oğlu Agop ve Göladağ köyünden Papasyan Aleksan Bedrus'un geçici olarak kalebentlik yeri kabul edilen Çorum'a gönderilmeleri kararlaştırılmıştır⁵⁴. Yine bu günlerde Çorum Kalesi'nde kalmaya mahkûm, muhtemelen sürgün, Kırkor Huncuşyan isimli bir Ermeni'ye Amerika'da yaşayan Ermeniler Amerikalı misyonerler marifetiyle para yardımında bulunmuşlardır⁵⁵. Aynı dö-

(38) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, s.76, 128-9.

(39) Yozgat, Kırşehir ve Çorum dâhilinde ecnebi müessese olmadığı, Ankara'da yalnızca Fransız tebaasından Frerler Mektebi binası bulunduğu... BOA, DH.EUM.5.Şb 21/61.

(40) *Marzofan 1915, The Diaries of Bertha B. Morley*, (Bundan sonra Morley), Hilmar Kaiser (ed.), Gomidas Institute, Ann Arbor, Michigan, 2000, s.6.

(41) BOA, DH.EUM.5.Şb, 10/57.

(42) BOA, DH.EUM.5.Şb, 6/2.

(43) BOA, DH.EUM.ADL, 15/6.

(44) BOA, DH.EUM.5.Şb, 13/2.

(45) BOA, DH.EUM.5.Şb, 28/18.

(46) BOA, DH.EUM.5.Şb, 11/21.

(47) BOA, DH.EUM.5.Şb, 9/4.

(48) BOA, DH.EUM.5.Şb, 4/44.

(49) BOA, DH.EUM.5.Şb, 6/9.

(50) BOA, DH.EUM.5.Şb 12/29, 14/33.

(51) Morley, s.3, 6.

(52) BOA, DH.EUM.5.Şb, 21/6, 22/49; DH.EUM.ECB, 4/27.

(53) BOA, DH.EUM.5.Şb, 7/34. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mucize Unlü, "Birinci Dünya Harbi Yıllarında Çorum Menfasında Sürgünler", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, s.1541-1560.

(54) BOA, DH.MB.HPS, 106/4, 106/5.

(55) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, s.310-311.

nemde Çorum'da sürgün Rus Ermenileri de vardır⁵⁶.

1890'lı yılların başlarında Çorum'da sükûnet hâkimdir. Türk-Ermeni ilişkilerinde bir anormallik gözlenmemektedir. 1891 yılında Sadaret'e gönderilen bir yazıda, Müslüman olup Çorum'da zaptiyelik yapan İbrahim ile evlenen, daha sonra ondan boşanıp bir Ermeni papaz tarafından evine kapatılan İfakat Hatun isimli kadın hakkında ne gibi bir işlem yapılacağı sorulmaktadır⁵⁷. Osmanlı yönetimi suçun şahsiliği prensibini benimsemekte, suç işleyen Ermeniler dolayısıyla bütün Ermenilerin cezalandırılmayacağını düşünmektedir. 1892 yılına ait bir başka yazışmada, Sivas'ta posta soymak isteyip başarılı olamayınca kaçtığı Çorum'da bir zaptiye şehid eden Gürcü başlığı takmış bir şakinin yakalandığı, ancak bu durumun suçsuz Ermeni halkına kötü muamele yapmayı gerektirmediği ifade edilmiştir⁵⁸.

19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ayrılıkçı Ermeni hareketi kısa bir süre içerisinde imparatorluğun her tarafında etkisini göstermeye başlamıştır. Bölgedeki Hınçak faaliyetinin yönetim merkezi Merzifon'dur. Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi burada kurulmuştur. Komitenin başkanı Karabet Tomayan, sekreteri Ohannes Kayayan'dır. Her iki şahıs da Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmenlik yapmaktadırlar. Her ikisi de Protestandır. 1892'de toplanan komite meclisi toplantısında, beylik silah sağlanması, isyancıların Gürcü elbisesi ve başlığı giymesi, komitecilerin kendi silah ve cephanelerini kendilerinin satın almaları, fakir komitecilere silah sağlanması, komitecilerin bölüklere ayrılması, Hınçak gazetesine abone temini kararlaştırılmıştır. Komitenin başkanı Tomayan, sekreteri Kayayan ve Protestan vaiz Mardiros, Çorum, Yozgat, Tokat, Amasya, Kayseri, Sivas gibi civar yerleri gezerek Ermenilere telkinlerde bulunmuşlardır. Vaazler ve konferanslar vererek 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Ermenileri kıldığını, Gregoryan, Katolik, Protestan demeden Er-

menilerin birleşmesi gerektiğini, yabancı devletlerin müdahalesini temin için eylemlere girişilmesini savunmuşlar, şubeler açarak idare heyetleri seçmişlerdir⁵⁹.

Ermeni ihtilalci örgütleri Çorum içerisinde büyük eylemler yapamaları da bir şekilde kendilerini gösterdiler. Merzifon'da Tomayan'ın başkanlığında kurulan ihtilalci komiteye Çorum'dan Kasir takma adlı bir Ermeni katıldı. Bir nizamname hazırladılar. Yine Tomayan'ın liderliğinde 25-27 Eylül 1892 tarihlerinde Merzifon'da yapılan ve Ermeni bağımsızlığını kazanmaya yönelik kararların alındığı toplantıya Çorum'dan Gabot ve Sungurlu'dan Amrub isimli delegeler katıldılar. Aidatlar ödenmesi, bir gazete çıkarılması, silahlanma kararı aldılar⁶⁰. Bu kararlar çerçevesinde Merzifon'da basılan bildirimler Yozgat, Amasya, Çorum, Tokat, Ankara, Sivas ve Diyarbakır'a gönderildi. 6 Ocak 1893 tarihinde camilere, evlerin duvarlarına, resmi binalara asıldı. Bir Müslüman – Ermeni çatışması kışkırtılıyor, Vatansever İslamlar Komitesi imzalı bildirimlerde halk isyana çağırılıyor, Ermenilere karşı cihat edileceği, hepsinin kılıştan geçireceği ve mallarının yağmalanacağı bildiriliyordu⁶¹. Bu olaylarla ilgili olarak Çorum'dan 30 kişi tutuklandı. Yine bu olaylarla ilgili olarak Ankara'daki yargılananlar arasında Çorumlu olduğu halde Kayseri'de attarlık yapan 28 yaşında Vartanoğlu Mihran ve Bilakeseli olduğu halde Çorum'da çerçicilik yapan 44 yaşındaki Dolatyan Agop bulunuyordu. Onar sene kalebend cezasına çarptırıldılar⁶².

Tomayan ve Kayayan tarafından başlatılan eylemler, adı geçen şahısların yaka-

(56) Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha*, Peter Balakian ve Aris Sevag (tr.), Alfred A. Knopf, New York, 2009, s.130-132.

(57) BOA, DH.MKT, 2003/87.

(58) BOA, DH.MKT, 2003/87.

(59) Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İkinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s.464-466.

(60) Karaca, s.115-118; Ahmet Kolbaşı, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları (1892-1893)*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri, 2005, s.137.

(61) BOA, Y.PRK.UM, 27/35; Louise Nalbadian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, 1963, s.120; *British Documents on Ottoman Armenians*, Ed. Bilal N. Şimşir, Vol. III (1891-1895), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.148-149.

(62) Karaca, s.121-124, 134. Gülbadi Alan bu olaylarla ilgili yargılananlar arasında üç Çorumludan bahsetmektedir. Bk. Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s.443-444.

lanmalarından sonra da devam etmiştir. İstanbul'daki Amerikan elçiliğinin sekreteri H.R.Newberry, Merzifon'daki olayları incelemek için bölgeye bir gezi yapmış, gözlemlerde bulunmuştur. Seyahatine ve tespitlerine ilişkin Amerikan elçisine sunduğu 12 Nisan 1893 tarihli raporunda, Merzifon'da ihtilalci komitenin varlığını sürdürdüğünü, dinamit bombaları üretiminin devam ettiğini, silah ve cephane depolarına sahip olduklarını, komitenin Amasya, Kayseri, Tokat, Çorum ve Ankara'da şubelerinin ve mensuplarının bulunduğunu bildirmiştir. Osmanlı yönetimi durumun farkındadır, askeri ve mülki tedbirlerle olayları önlemeye çalışmaktadır⁶³.

Alınan tedbirlere rağmen bölgedeki Ermeni ayrılıkçı hareketi ve gerçekleştirdikleri eylemler azalmamış hatta artmıştır⁶⁴. 27 Mayıs 1893 tarihli bir belgede, Çorum, Merzifon ve Sivas'tan bir grup Ermeni'nin, şüpheli bir şirket kurarak yasak olan *Hıncakyan* gazetesini getirdiklerini itiraf ettikleri bildirilmektedir⁶⁵. 27 Şubat 1893 tarihli bir belgede, Çorum kazasının liva yapılması ve mutasarrıflığına Vilayet Mektupçusu Mustafa Rükneddin Beyin tayini önerilirken, Merzifon'daki Ermeni bozgunculuğuna karşı da bir sed çekeceğine işaret edilmektedir⁶⁶. 4 Mart 1893 tarihli bir başka belgede, Ermeni fesadçılara karşı bir tedbir olmak üzere Redif Taburu Merkezi bulunan Merzifon, Gümüşhacıköy, Çorum ve Aziziye'deki depolarda bulunan askerlerin sayısının artırılması dile getirilmektedir⁶⁷. 13 Haziran 1893 tarihli bir belgede ise Çorum kazasına Merzifon'un ilhakı ile bir mutasarrıflığın kurulmasının Ermeni şekavetini önleme bakımından uygun olacağı bildirilmektedir⁶⁸.

1890'lı yılların ortalarına gelindiğinde Orta Anadolu'daki Ermeni olayları ile ilgili Osmanlı belgelerinde, Çorum ve civarı "Ermeni eşkiyasının cevelangahı" olarak nitelendirilmektedir. Çorum civarındaki Ermeni ayrılıkçı hareketi 1894 ve 1895 yıllarında çeteler marifetiyle yürütülmüştür. 1894 yılında Ermeni komitelerinin harekât ve planlarını

Çorum'da iken yetkililere bildiren Merzifonlu Zelam oğlu Ohannes isimli bir Ermeni, memleketine dönerken öldürülmüştür⁶⁹. 1895 yılında bir takım Ermeniler, Osmancık postasına saldırmışlar ve Şişli Bel Karakolhanesi efradından İbrahim'i öldürmüşlerdir⁷⁰. Ankara Valisi, Yıldız Sarayı'na çektiği 10 Kasım 1895 tarihli telgrafta, Amasya'nın Medye, Tosya ve Hacıköy kasabalarından 30-40 Ermeni müfsidinin atlı ve silahlı olarak Çorum'un Osmancık kazası civarında dolaştıklarını vurgulayarak bir an evvel Çorum'a muktedir bir zatın tayinini istemiştir⁷¹. Takip eden günlerde, Osmancık kazasının Derbendçi Dağlarında atlı ve silahlı olarak 26 nefer delikanlı Ermeni eşkiyasının görünmesi, Merzifon, Gümüşhacıköy, Amasya gibi Ermeni fesatçıları bulunan mahallerin merkezi ve Ermeni eşkiyasının cevelangahı olması sebepleriyle Çorum'da bir zaptiye taburunun kurulması kararlaştırılmıştır⁷².

1890'lı yılların sonlarında ayrılıkçı fikirlerin Çorum'daki Ermeni temsilcileri ve memurları arasında da taraftar bulabildiği görülmektedir. Çorum'da, 1898 yılında, Ermeni Meclis-i Cismani Reisi Mihran ile Kara Maniyan Artin ve diğer üyelerin fesat içerikli konuşmalarından dolayı, Mihran'ın başka bir yere gönderilip cezalandırılması ve diğerleri hakkında yapılacak işlemler ile ilgili olarak

(63) *British Documents on Ottoman Armenia*, Vol.III, s.193-195.

(64) Gemerek, Burhan, Yozgat ve Merzifon'da Ermeni bozguncu hareketleri devam etmiştir. Merzifon'daki Amerikan Koleji öğrencilerinin sebep oldukları olaylar başlı başına bir araştırma konusudur. Bk. BOA, Y.PRK.UM, 26/67. Merzifon'daki Ermeni ayaklanmaları konusunda Kolbaşı ve Alan'ın yanı sıra bk. Ali Tuzcu, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Belleteri*, S.220, 1993, s.795-826. Bu dönemde Yozgat Ermeni ayaklanmaları konusunda bk. Taha Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

(65) BOA, Y.MTY, 78/88.

(66) BOA, DH.MKT, 2056/34.

(67) BOA, Y.MTY, 75/113.

(68) BOA, Y.PRK.ZB, 11/74.

(69) Öldürülen Ohannes'in muhtaç bir haldeki karısına ve oğluna üçyüz kuruş maaş bağlanması ve bir defaya mahsus otuz lira verilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT, 158/40.

(70) Suçlular daha sonra yakalanarak Ankara'da vilayet mahkemesinde yargılanmışlar, idam ve kürek cezalarına çarptırılmışlardır. BOA, Y.PRK.AZN, 11/43.

(71) BOA, Y.MTY, 131/93.

(72) Tahmin edileceği gibi o dönemde söz konusu eylemler Sivas ve Ankara vilayetlerinin pek çok yerinde gerçekleştirilmekte, pek çok yerde benzer tedbirler alınmaktadır. Biz burada sadece Çorum ile doğrudan ilgili olan eylem ve tedbirler üzerinde duruyoruz. BOA, A.MKT.MHM, 618/4.

Ankara valiliği ile haberleşilmiş, adı geçen kişilerin söz konusu meclis üyeliğinden çıkarılmaları ve ehil insanların seçimiyle söz konusu meclisin yeniden oluşturulması kararlaştırılmıştır⁷³. Çorum aşu memurluğuna tayin olunan Andriyas hüküm giymiş bir insandır⁷⁴.

1901 yazında Rusya'nın Lazistan konsolosu hayvan alma bahanesiyle birkaç ay Amasya'dan Kayseri'ye bazı Orta Anadolu şehirlerini dolaşmıştır. Beyan edildiği şekilde bir hayvan alma faaliyetinde bulunmamıştır. Gittiği yerlerde misyonerlerin okullarına uğramıştır. Gittiği şehirler arasında Çorum da vardır. Bu seyahatin Ermeni hareketleri ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu meyanda Çorum Ermenilerinin de Rus konsolosunun ilgi alanına girdiği değerlendirilmektedir⁷⁵.

1910'lu yıllara gelindiğinde Ermeni ayrılıkçı hareketi artık Ermeni gençleri ve çocukları arasında da taraftar bulmaya başlamıştır. Dadrian'ın hatıralarında görebildiğimiz kadarıyla, kendisinin de aralarında bulunduğu bazı Ermeni gençleri ve çocukları arasında Ermeni komitecilere büyük bir sempati duyulmakta, maceraları efsaneleştirilerek anlatılmaktadır. İhtilalci marşları ve resimleri Çorum'da ilk ısmarlayan kişi olan kuzeni Parshag, Ermeni ihtilalci hareketine büyük bir heyecan ve sempati ile bakmaktadır. Fotoğraflarını göstererek fedailerin yapıp ettiklerini övünçle anlatmaktadır. Çevresindeki çocuklar, nasıl Antranik'in düşmana kılıç çaldığını, nasıl Mourad'a düşmanın kılıcının işlemediğini, nasıl Serop'un ateşten etkilenmeden geçebildiğini, nasıl Cheylo'nun Türk polisini dehşete düşürecek bir şekilde yedi köyde birden ortaya çıkabildiğini huşu içerisinde dinlerler. Buradaki düşman tabii ki Türkler, Müslümanlar, Türk asker ve polisidir⁷⁶.

Bu meyanda, Dadrianların evinde, Ermeni komitecilerin yayınları takip edilmekte, ihtilalcilerin fotoğrafları saklanmaktadır. 1915 Temmuz ortalarında⁷⁷ bazı Ermenilerin evleri aranır. Babası eve haber gönderir-

rek sakıncalı yayınların imha edilmesini ister. Vahram bunun üzerine kütüphanesindeki 30 kadar kitabı yok eder. Mamafih çekmecesinin en alt gözünde ihtimamla muhafaza ettiği *Bir Zindandan Diğerine, Kıvılcımlar, Budala, Ermenistan'ın Yarası* isimli kitaplarını ve Ermeni fedailerinin fotoğraflarını yok etmeye kıyamaz ve küçük bir kutunun içerisine koyarak bahçenin bir köşesine gömer. Akşam babası eve gelip durumu öğrendiğinde çok kızar. Söz konusu resim ve kitaplar gece gömüldükleri yerden çıkarılarak ocakta yakılır⁷⁸.

Herhalde sayılarının azlığı sebebiyle, Çorum'da Ermeni siyasi partilerinin şubesi yoktur. Dadrian'ın ifadesiyle "dışarıya yansıtılmamakla birlikte Ermeni milletinin iyiliği için çalışan herkesi desteklemiş, elinden geldiği şekilde yardım etmiş" bir kişi olan babası, Ermeni Yardım Cemiyeti'nin Çorum'da şubesini açmıştır. O dönemde Bogos Nubar Paşa'nın kontrolünde olan cemiyete, "Küçük çocukların kumbaralarına para atıp büyüyünce kendilerine sermaye yapmaları gibi, bizler de iyi zamanımızda Ermeni Yardım Cemiyeti'ne bağışta bulunalım ki zor günlerimizde kullanabilelim" diyerek cemiyete üye temini ve yardım toplamak için gayret göstermiştir. Dadrian, babasının Çorum'da Hilal-i Ahmer'e ve Donanma Cemiyeti'ne en çok bağışta bulunanlar arasında olduğunu yazmaktadır⁷⁹.

Armenag Dadrian Çorum'dayken Rus savaş esirlerine ve Rus-Ermeni sürgünlerine yardım etmiştir. Samsun'daki Rus konsolosu, Türk-Rus ilişkileri kesildikten sonra Rusya'ya dönerken Çorum'da Dadrianların evinde kalmıştır. Sürgün edilen Merzifon'daki Cizvitler Çorum'dan geçerlerken babasından maddi ve manevi yardım görmüşlerdir. Sam-

(73) BOA, A.MKT.MHM, 618/50.

(74) BOA, DH. MKT, 2149/45.

(75) Karaca, s.180.

(76) Dadrian, s.285.

(77) Dadrian'ın hatıralarının konumuzla ilgisi bakımından bilhassa kullandığımız baş kısmında tarihler Rumi tarihe göre verilmiştir. Bu çalışmada söz konusu tarihler miladiye çevrilmiş, hatıralardaki orijinal tarihler parantez içerisinde gösterilmiştir.

(78) Dadrian, s.13-14.

(79) Dadrian, s.9-10, 340.

sun, Kayseri, Adana ve İstanbul ile irtibatlıdır. Fransa'da arkadaşları vardır. Bir önceki yıl Avrupa'ya gitmiştir. Dönüşünde Türkiye'deki işlerini tasfiye edip ailesi ile birlikte Fransa'ya gitmek arzusunda olduğunu söylemiştir. Oğlunun Fransa'da iyi bir okula giderek elektrik okumasını istemiş, hatta Marsilya'daki bir arkadaşının tavsiyesi üzerine bir okula kaydını yaptırmışsa da, Türkiye'ye dönüşünden bir ay sonra savaş başlayınca plan gerçekleştirilememiştir⁸⁰.

Armenag Dadrian'ın Çorum Mutasarrıfı Galip Bey ve diğer yöneticilerle yakın ilişkileri vardır. Seferberlik ilan edildikten sonra ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamaktadır. Cepheye gönderilen askerlerin uğurlanması münasebetiyle kışlada yapılan törende Mutasarrıfın yanında oturmuştur. İttihat ve Terakki'nin lideri genç bir subayın konuşmasını, "Savaşacağız ve Allah'ın izniyle inancımızın ve vatanımızın düşmanı olan bütün gâvurların ve kâfirlerin kafalarını ezeceğiz" şeklinde bitirmesi üzerine, Mutasarrıfa dönerek bu tür konuşmalara izin vermemesi gerektiğini söylemiş, Mutasarrıf da kendisine hak vermiştir. Bu durum Mutasarrıf Galip Bey ile Dadrian arasındaki karşılıklı güven ilişkisini göstermektedir. Tehcir öncesi gelişmelerle ilgili olarak o günlerde hemen her gün Mutasarrıf ile görüşmüş, Mutasarrıf kendilerine her türlü garantiyi vermiştir⁸¹.

Çorum'da Ermeni Tehciri

1915 baharında imparatorluğun her tarafında olduğu gibi Orta Anadolu'da da sıkıntılı günler yaşanmaktadır. 1913-1916 yılları arasında the American Board'un misyoneri olarak Merzifon'da bulunan Bertha B. Morley'in hatıralarından aşağıda aktardığımız bilgiler, o günlerde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşanan olayların Merzifon ve civarına nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır: Nisan ayında Ermenilerin Van'da ayaklanarak şehri evvela Müslümanlardan "temizlemeleri" ve Haziran ayında Ruslara teslim

etmeleri sonucunda bütün Van vilayetinin kaybedilmesi, her tarafta büyük bir endişeye sebebiyet vermiştir. Çanakkale'ye dayanan İtilaf Devletleri Donanması büyük kayıplarla durdurulmuştur. Sadece İstanbul'da 50.000 Çanakkale yaralıları vardır. Doğu'da ilerleyen Rus ordularının önünden kaçan Rus muhacirler Anadolu'nun her tarafına perişan bir şekilde dağılmışlardır. Merzifon'daki muhacir sayısı 600 civarındadır. İçlerinde tifo, tifüs ve diğer salgın hastalıklar kol gezmektedir. Bölgede asayiş tam olarak sağlanamamaktadır. Merzifon civarındaki dağlarda jandarmalara ateş açılmaktadır. Sadece Merzifon ile Köprü arasındaki dağlarda 300 kaçak bulunmaktadır. 16 Haziran günü Samsun bombalanmıştır. Katliam korkusu sebebiyle bütün erkekler Amasya'ya çağırılmışlardır. Şehirde şehire gitmek için tezkere gerekmektedir. 50'si Çorum'dan olmak üzere Merzifon'da toplanan 100 jandarma silah ve cephane araması yapmaktadırlar⁸².

1915 yılında 15 yaşında bir çocuk olan Vaham Dadrian da, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, seferberlik ilanı ve diğer olayların Çorum'da, en azından kendi çevrelerinde, yansımalarını ve algılanışını şu şekilde anlatır: 1915 Mayıs sonlarında yeni yaptırıldıkları bağ evinde yazı geçirirlerken babası akşam her zamankinden farklı bir atla eve döner. Seferberlik ilan edildiğini ve aynı gün atının alındığını, asker kaçakları vs... sebebiyle bağda kalmalarının doğru olmayacağını, şehre dönmeleri gerektiğini söyler. Ertesi gün şehre dönerler. Şehirde hayat her zamankinden farklıdır. Davullar çalmakta, tellallar 21-45 yaş arasındaki bütün erkeklerin askere alınacaklarını duyurmaktadırlar. Daha sonra Çorum'dan asker sevkiyatı dolayısıyla Kışlada ve Ulu Cami'de yapılan toplantılara babası ile birlikte katılır⁸³.

Takip eden günlerde Çorum'da Ermeni ayrılıkçı hareketi ile ilişkisi olduğun-

(80) Dadrian, s.6, 10.

(81) Dadrian, s.8.

(82) Morley, s.1-6.

(83) Dadrian, s.7-9.

dan şüphelenilen insanların tutuklanmasına başlanır. Vaham, bir Pazar günü babasının ve Parsegh Tabibian isimli bir memurun tutuklandıklarını öğrenir. Hapishaneye giderek babasını ziyaret eder. Bir komitecinin evinde yapılan aramada ele geçirilen listede babasının adı da geçtiği ve geçen yıl Avrupa'ya Bogos Nubar Paşa ile görüşmeye gittiği şüphesiyle tutuklanmıştır. Babası ertesi gün Kayseri'ye gönderileceklerini söyler. Tutuklu olduğu halde yargılanmak için Kayseri'ye gönderilmeden evvel geceyi evinde geçirebilmek için izin alarak hapishaneden çıkar. 7 Haziran (25 Mayıs) günü babası ve arkadaşı Çorum'dan iki atlı polisin eşliğinde bir faytonla ayrılırlar. Kayseri'deki babasından yakında salıncaklarını umduğuna dair bir mektup alırlar. Yapılan yargılama sonucunda beraat eder ve 30 Haziran (17 Haziran) günü aynı faytonla evine döner⁸⁴.

10 Temmuz ortalarında, Çorum Ermenileri, tehcirin sınırlarının genişletilmesi ve diğer yerlerdeki olaylarla ilgili gelen abartılı haberlerden dolayı kaygı içerisindeydiler. 19 Temmuz (6 Temmuz) günü Dadrianların evinde gizli bir toplantı yaparlar. Babası Mutasarrıf Galip Bey ile her gün görüşmektedir. Galip Bey Çorum Ermenilerinin tehlike içerisinde olmadıklarını, altı vilayette tehcirin kararlaştırıldığını ve gerçekleştirildiğini, Çorum'daki Ermenilerle ilgili bir emir geldiği takdirde elinden geleni yapacağını ve en kısa zamanda onları tehlikeden uzak tutacağını garanti eder⁸⁵. Temmuz ortaları itibarıyla Çorum'da sükûnet hâkimdir. Merzifon'daki Protestan misyoner Morley, günlüğünün 17 Temmuz Cumartesi tarihli kısmında, Çorum'daki Mr. Compton'dan bir not aldığını, tehciri kastederek Merzifon'dakiler gibi bir olayın Çorum'da vuku bulmadığını yazar⁸⁶.

Mamafih 7 Ağustos (25 Temmuz) günü Çorum'un ileri gelen Ermenilerinin tutuklanmasına başlanır. Mutasarrıf Galip Bey kendisi ile görüşen Ermenilere Ankara'dan gelen telgrafi göstererek erkekleri tutuklamaya mecbur olduğunu ancak gücü yettiği müd-

detçe hiçbir Ermeni'nin acı çekmemesi için elinden geleni yapacağına bildirir. Vaham'ın babası da tutuklanmıştır. Mobilyalarını 10 liraya satarlar. Yataklarını sattıkları için o gece yerde yatarlar. Ertesi gün erkeklerin aileleri ile birlikte tehcir edileceklerini öğrenirler. Aynı gün yani 10 Ağustos (28 Temmuz) 1915 tarihinde yola çıkacaklardır. Hükümet eşyalarını satmalarına izin verir. Öğleden sonra eşyalarını almaya kapılarının önünde 600 kişi birikir. Dokuz oda dolusu eşyayı 20 liraya satarlar. Armenag Dadrian, bir Türk arkadaşından 100 lira ödünç almıştır. Kendi arabaları Samsun'da olduğu için yanlarında çalışan Türk yardımcı üç kapalı araba kiralar. Kalabalık aile beraberlerinde götürecekleri eşyaları ile birlikte arabalara yerleşirler. Kışlanın önüne vardıklarında yüzlerce arabanın beklediğini görürler. Yarım saat içerisinde hazırlıklar tamamlanır ve hareket ederler⁸⁷.

Çorum'dan Ermeni tehcirinin hangi tarihte ve hangi şartlarda gerçekleştirildiğine dair arşivlerimizden bir belge ve bilgiye ulaşamadım. Kesin tarihi belirlenememekle birlikte tehcirin başlangıcında düzenlendiğini düşündüğümüz bir listede Çorum'dan 1.202, Sungurlu'dan 1856, Osmancık'tan 66, İskilip'ten 43 ve Mecitözü'nden 317 Ermeni'nin, yani Osmanlı resmi kayıtlarına göre, savaş başlangıcında adı geçen yerlerde bulunan bütün Ermenilerin, sevk ve tebidlerinin kararlaştırıldığı görülmektedir⁸⁸. Şu aşamada Çorum'dan Ermeni tehcirinin nasıl gerçekleştirildiği konusunda elimizdeki iki kaynaktan birisi Dadrian'ın, diğeri ise Merzifon'daki Amerikan misyoneri Bertha B. Mosley'in hatıralarıdır. Mosley Çorum'dan Ermeni tehcirini bizzat görmemiştir. Ancak 10 Ağustos günü Çorum'dan Ermenilerin tehcir edilmişlerini gören Miss.Gage, Mr.Getchell ve Mr.Compton, 11 Ağustos günü akşamı Merzifon'a gelerek Amerikan Koleji'nde Mosley'i ziyaret etmişler ve gördüklerini anlatmışlar-

(84) Dadrian, s.10-12.

(85) Dadrian, s.14-15.

(86) Morley, s.30.

(87) Dadrian, s.14-18.

(88) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.I, s.446, 453.

dır. Adı geçen kişilerin ne münasebetle Çorum'da bulduklarını bilmiyoruz. Muhtemelen İngiliz veya Amerikalı olan adı geçen kişiler yine muhtemelen sürgün olarak Çorum'da bulunmaktadırlar. Kafilenin büyük çoğunluğunun dört tekerlekli, yaylı tabir edilen arabalarla Çorum'dan ayrıldıklarını nakletmişlerdir. Anlatılanların etkisiyle, Mosley, pek çok yerde tehcirin Merzifon'dakinden daha iyi şartlarda yapıldığı notunu düşmüştür⁸⁹.

Kevorkian Çorum'dan Ermeni tehcirinin bir defada değil birkaç seferde gerçekleştirildiğini, birinci grubun Temmuz başlarında Boğazlıyan ve Pozantı yoluyla Suriye'ye gönderildiğini, diğerlerinin ise Kaymakam Nurreddin Beyin maiyetindeki Ankara'dan gelen çeteler marifetiyle ortadan kaldırıldıklarını iddia etmektedir. Çorum'dan birinci kafilenin Temmuz başında çıktığı iddiası, hem Dadrian'ın hem de Merzifon'daki misyoner Mosley'in bizzat gözlemcilere dayanarak verdiği 10 Ağustos tarihi ile çelişmektedir. Kevorkian ayrıca Sungurlu kazasının merkezinde (1000) ve civarında yaşayan toplam 1936 Ermeni'nin tamamının Haziran 1915'te tasfiye ve imha edildiklerini iddia etmektedir⁹⁰. Hâlbuki Ankara vilayetinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 17 Eylül 1915 tarihli bir telgrafta, Sungurlu'da 576 Ermeni'nin bulunduğu, bunların Müslüman köylere dağıtılacak aileler ve çocuklardan oluştuğu bildirilmektedir⁹¹.

Ermenilerin tehcir edilmelerinden sonra 1916 yılında Doğu'daki Rus ve Ermeni zulmünden kaçan Müslüman muhacirler Orta Anadolu'ya gelmişlerdir. Muhacirler metruk Ermeni okullarına yerleştirilmişler, Çorum dahil bazı Orta Anadolu şehirlerindeki muhacirlerin iskanlarını düzenlemek için Erzurum Valisi görevlendirilmiş, Yozgat, Kırşehir ve Çorum bölgelerine gelen muhacirlere harcanmak üzere para çıkarılmıştır. Muhacirlerin acil ihtiyaçları için Ermenilerin bıraktıkları okul binaları ve mallar değerlendirilmiştir. Buna ilişkin Dâhiliye Nezareti'nin

Çorum ve Yozgat mutasarrıflıklarına gönderdiği 15 Kasım 1916 tarihli bir emirde, mültecilerin giyecek ihtiyaçları için evvela emval-i metrukeye bakılması, burada bulunmadığı takdirde çarşıdan pazardan iştira olunarak elbise imali istenmektedir⁹².

24 Nisan 1915 tarihinde İstanbul'da tutuklanan Ermeni ileri gelenlerinden bir tanesi de Grigoris Balakian'dır. Kendisi Almanya'da eğitim görmüş bir papazdır. Ermeni Patrikhanesi'nde çalışmaktadır. Tutuklanmayı müteakip Çankırı'ya sürülmüştür. Hatıralarında yazdığına göre, bir grup Çankırlı Ermeni ile birlikte Halep üzerinden Deyri Zor'a gönderilmeleri kararı gelir. 13 Şubat 1916 tarihinde yola çıkarlar. Kafile toplam 48 kişidir. 10-15'i yaya, gerisi atlıdır. Geceleleri köylerde ve hanlarda konaklayarak beş günlük bir yolculuktan sonra İskilip üzerinden Çorum'a ulaşırlar. Şehrin batısındaki bir hana inerler. Ertesi sabah İstanbul'dan buraya sürülmüş birkaç Rus Ermenisi kendilerini ziyarete gelir. Halleri, tavırları çok rahattır. Polislerle aralarının çok iyi olduğu açıktır. Onları cesaretlendirirler. Rüşvet vererek kiradadıkları 10 veya 12 araba ile Mecitözü ve Alaca üzerinden yollarına devam ederler. Bu bilgilerden hareketle Şubat 1916 itibariyle şehirde Çorum'un yerlisi Ermeni kalmadığını düşünüyoruz. Şehirde sürgün olarak bulunan Rus Ermenileri kendilerini ziyarete gelebilmişlerse, olsalardı herhalde onlar da gelebilirlerdi. Rus Ermenilerinin rahat tutumları da dikkate şayandır⁹³.

Dadrian'ın anlattıklarına göre, çeteler soygun ve katliam yapabilmek ümidiyle kafileyi bir müddet takip etmişlerse de sonra vazgeçmişlerdir. Muhafızlarla birlikte seyahat etmektedirler. İlk akşamlarını Tütüncüoğlu

(89) Morley, s.57.

(90) Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide, A Complete History*, I.B.Tauris, London, New York, 2011, s.513.

(91) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s.93, 396. Halaçoğlu Sungurlu'da kalan Ermenileri kitabında tehcir edilenler olarak göstermektedir. Bk. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, Ek. XXIII.

(92) *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920)*, s.158-159, 495; Karaca, s.203-205.

(93) Balakian, s.122-132.

Hanı'nda geçirirler. Kafileden 20 aile hanın odalarına yerleşir. Gerisi dışarıda yatar. Ertesi geceyi Alaca'da bir handa geçirirler. Alaca'nın kaymakamı ziyaretlerine gelir, onları rahat ettirmeye çalışır⁹⁴. Yüzlerce arabadan oluşan büyük bir kabile halinde seyahat etmektedirler. Alaca'dan da 25-30 aile kabileye katılır. Etraflarında 30 polis vardır. 12 Ağustos (30 Temmuz) gecesi de Arap Seyfi'de kalırlar. Takip eden günlerde nerede hava kararırorsa orada geceleyerek yollarına devam ederler. 20 Ağustos (3 Ağustos) günü Yozgat'tan sonraki Sırçalıtekkke isimli yerde yine Çorum Ermenilerinden oluşan 20 ailelik bir kabile kendilerine katılmıştır⁹⁵.

Dadrian'ın hatıralarında anlatıldığına göre, Çorum Ermenileri kafilesi, Yozgat, Boğazlıyan, Kayseri yakınlarında Dipsiz, Niğde, Ulu Kışla, Pozantı, Tarsus, Adana, Hamidiye ve Hasanbeyli yoluyla 19 Eylül (6 Eylül)'de Halep'in giriş noktası olan Katma'ya varırlar. Dadrian'ın ailesi Halep'e geçerek bir ay aşkın bir süre burada kalır. Halep'ten Hama, Humus, Şam yoluyla 14 Kasım 1915 (1 Kasım 1915)'de Jeresh'e ulaşırlar. Arapların da yaşadığı bu Çerkez köyünde üç yıl kadar kalırlar. İngilizlerin bölgenin kontrolünü ele geçirmeleri, İtilaf Devletlerinin galibiyeti ve savaşın bitmesi sonucunda 15 Kasım 1918'de Jeresh'den ayrılırlar. Birkaç ay Kudüs'te kaldıktan sonra Hayfa'dan gemiye binerler. Beyrut, İskenderun, Mersin, Larnaka, Antalya, Rodos, İzmir yoluyla 1919 Haziranı sonunda İstanbul'a ulaşırlar.

Vahram Dadrian'ın hatıralarını İngilizce olarak yayına hazırlayan Ara Sarafian'ın verdiği bilgilere göre, Vahram Dadrian 15 yaşında bir çocuk iken, 6 Haziran 1915 (24 Mayıs 1915) tarihinde hatıralarını kaleme almaya başlamıştır. Bazen her gün, bazen birkaç günde bir hatıralarını yazmıştır. Haziran 1919'da, yani hatıralarını kaleme almaya başladıktan dört yıl sonra, altı küçük defter ortaya çıkmıştır. Orijinal hatıralar çok kısa notlar şeklinde kaleme alındığı için, yazarı tarafından İstanbul'da 1919-1922 yılları

arasında basılması niyetiyle genişletilerek bugünkü şekline getirilmiştir. Ermenice olarak yazılan kitap 1945 yılında Amerika'da basılmıştır⁹⁶. Bu kitap Agop J. Hacikyan tarafından İngilizce'ye çevrildikten sonra Ara Sarafian tarafından edit edilerek son şekline sokulmuştur. Kitabın çekirdeğini teşkil eden olayların geçtiği dönemde alınan kısa notları içeren defterlerin kesin olarak nerede olduğu belirtilmemekte, Vahram'ın özel belgelerinin 1950'li yıllarda Sovyet Ermenistanı'na gönderildiği bildirilmektedir. Sonuç olarak, kitapta asıl günlükte yazanlar ayrıca gösterilmediği gibi günlüğün aslını görme imkânımız da yoktur.

Tarih biliminde hatıralar subjektif kaynaklar arasında değerlendirilir. Tarihçi hatıraları alır, diğer kaynaklarla karşılaştırarak ihtiyatla kullanır. Hatıraların objektif olmaları beklenmez. Bir önyargı ile kaleme alınmış, tarihsel gerçeklerle uyuşmayan, abartılı ve kendi içerisinde çelişkilerle dolu hatıraların kredibiliteleri de o nispette zayıf olur. Vahram Dadrian hatıralarında her vesile ile bütün Türklere olan kinini ve öfkesini ortaya koymaktadır. 27 Nisan 1919 tarihli günlüğünde tehcir suçlusunu oldukları iddiası ile yargılanıp idam edilenlerden bahsederken "On veya bin kişi cezalandırılırsa ne fark edecek! Bütün Türk milleti kıyımdan dolayı suçlu" demektedir⁹⁷. Burada, Alessandro Portelli'nin, hatıraların sadece geçmişe dair pasif bir bilgi yığını olmayıp, aynı zamanda aktif bir anlamlandırma faaliyeti olduğuna dair tespitini hatırlıyoruz⁹⁸.

Dadrian, 18 Temmuz 1915 (5 Temmuz 1915) tarihli günlüğünde, Van ve Zeytun'da Ermenilerin katledildiklerini, hükümetin bütün Ermenileri imha kararı aldığını ve altı

(94) Çankırı'dan gelmekte olan Ermeni kafilesi de Alaca'da çok iyi karşılanmıştır. Kaymakam kendilerine alaka göstermiş, yardımcı olmuştur. Balakian, s.132-134.

(95) Dadrian, s.18-26.

(96) Vahram Dadrian, *Tebi Anabad (Prtsvadz echer orakres)*, Gotchnag Press, New York, 1945.

(97) Dadrian, s.339.

(98) Lynn Abrams, "Memory as Both Source and Subject of Study: The Transformation of Oral History", *Writing the History of Memory*, Stefan Berger and Bill Niven (eds.), Bloomsbury, London, New Delhi, New York, Sydney, 2004, s.90.

vilayette bu kararını yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın uyguladığını, Sivas vilayetinde ve bilhassa Sivas şehrinde de bütün Ermenilerin öldürüldüklerini kesin ifadelerle yazar. İddiasının dayanağı muhasebecilerinden Merzifonlu bir kadındır! Dadrian, aynı tarihli günlüğünde, yine aynı muhasebeci kadına dayanarak, önce kadınlar sonra erkekler olmak üzere Merzifon Ermenilerinin tamamının nasıl imha edildiklerini anlatır⁹⁹. 21 Temmuz 1915 (8 Temmuz 1915) tarihli hatıralarında ise, yanlarında çalışan ve Samsun'a un götürüp dönen dört araba sürücüsüne dayanarak yine Merzifon'daki Ermenilerin tamamının nasıl imha edildiğini anlatır. Yalnız muhasebeci kadının anlattığı katliam şekli ile arabacıların anlattığı katliam şekli birbirinden çok farklıdır! Arabacıların versiyonunda önce erkekler Zile civarında öldürülmüşlerdir. Sonra kadınlar, yaşlılar ve çocuklar Musul'a gitmek üzere yola çıkarılmış, fakat Vezirköprü'ye varmadan öldürülmüşlerdir. Aynı şeyler Zile, Amasya ve Urfa'da da olmuştur¹⁰⁰. Dadrian 19 Temmuz (6 Temmuz) tarihli hatıralarında da altı vilayetteki Ermenilere ilişkin daha evvel duyduklarını teyid eden yeni raporlar aldıklarını, Malatya, Harput, Diyarbakır, Erzinca ve Erzurum'da Ermeni kalmadığını öğrendiklerini yazar¹⁰¹. 4 Ekim 1915 (21 Eylül 1915) tarihli günlüğünde Halep'te rastladığı Diyarbakırlı bir Ermeni'nin anlattıklarına göre, altı vilayetteki Ermenilerin %10'unun bir şekilde sağ kalmayı başardığını aktarır¹⁰².

Van'da Ermenilerin katliama uğramadıkları, fakat katliam yaptıkları, şehri Türklerden ve Müslümanlardan temizledikten sonra burada bağımsız bir Ermeni devleti kurduklarını ilan ettikleri ve iki ay sonra şehri Ruslara teslim ettikleri bilinmektedir¹⁰³. Altı vilayet olarak adlandırılan bölge, bugünkü Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin tamamı ve İç Anadolu bölgesinin doğusundan oluşmaktadır. Neredeyse yüzölçüm olarak bugünkü Türkiye'nin yarısıdır. Böylesine geniş bir bölgedeki bütün Ermenilerin imha edildikleri bilgisinin kaynağı ve

kanıtı Merzifonlu bir muhasebeci kadındır! Merzifon'dan Ermenilerin tehciri ile ilgili iki farklı versiyon, her biri mutlak hakikatmiş gibi anlatılmaktadır. Muhasebeci kadının anlattıklarına göre, önce yaşlı, kadın ve çocuklar yola çıkarılıp öldürülmüşler, daha sonra erkekler öldürülmüşlerdir. Arabacıların anlattıkları ise bunun tam zıddıdır. Önce erkekler, daha sonra yaşlı, kadın ve çocuklar öldürülmüşlerdir. Merzifonlu muhasebeci kadının anlattığı tutuklamaların ve iki ayrı katliamın 18 Temmuz (5 Temmuz) tarihli günlükte yer bulabilmesi için en azından birkaç hafta evvel vuku bulmaları gerekir. Arabacıların anlattıkları ise 21 Temmuz (8 Temmuz) tarihli günlükte kaydedilmiş. Bir hafta önce erkeklerin tutuklanması, gruplar halinde yola çıkarılmaları, Zile civarında öldürülmeleri, sonra kadınların yola çıkarılıp Vezirköprü'ye varmadan öldürülmelerinin gerçekleşmesi ve bütün bu olayların haberinin arabacılar vasıtasıyla 21 Temmuz tarihli günlüğe yetişmesi mümkün görünmemektedir. Her halükarda Temmuz ortalarına varmadan Merzifon'da Ermeni kalmamış olması gerekir. Hâlbuki bu olaylar esnasında Merzifon'da bulunan ve hatıralarını yazan misyoner Morley, 12 Temmuz tarihinde 600 kişilik bir kafilenin o gün yola çıkarıldığını bildirmektedir¹⁰⁴, ve bu son katile değildir. Daha sonraki tarihlerde de sevkیات yapılmıştır. Üstelik bu hatıralar da Dadrian'ın bu hatıralarını yayınlayan Gomidan Enstitüsü'nün yayını olarak çıkmıştır.

Dadrian, Çorum Ermenileri kafilesi 13 Ağustos (31 Temmuz)'ta Yozgat'a ulaştığında, kesin bir ifade ile "Yozgat Ermenilerinin hepsi şehir dışında öldürüldü" der. Hâlbuki Jeresh'deki Yozgatlı Ermenileri anlatırken, bunların çoğunun kadın olduğunu, kocalarının savaştan önce Amerika'ya gittiğini, dağlardan odun getirerek ve su taşıyarak

(99) Dadrian, s.14.

(100) Dadrian, s.15-16.

(101) Dadrian, s.15.

(102) Dadrian, s.62.

(103) Bu konuda geniş bilgi için bk. Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.

(104) Morley, s.24.

geçimlerini temin ettiklerini yazar¹⁰⁵. Keza, Ankara Vali Vekili Atıf Bey, 17 Eylül 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine çektiği şifreli telgrafında, Yozgat'ta 10.916, Sungurlu'da 576 Ermeni bulunduğunu bildirmektedir¹⁰⁶. Yani tamamının öldürülmemesi bir yana, bu iddianın ifade edildiği tarihten bir buçuk ay sonra bile Yozgat'ta 10.000'i aşkın Ermeni yaşamaktadır¹⁰⁷.

Görüldüğü gibi, Dadrian'ın hatıraları gerçeklerle çeliştiği gibi kendi içinde de tutarlı değildir. Hatıralarının başında, babasının bir yıl önce Avrupa'dan dönüşünde kendilerine buradaki işlerini satıp ailesi ile birlikte Avrupa'ya gitmeyi planlıyor olduğunu, hatta kendisini orada bir okula kaydettirmiş olduğunu yazar. Birkaç sayfa sonra ise babasının değirmenine yeni makineler almak için Avrupa'ya gittiğini, hatta başlayan savaş sebebiyle makinelerin yarısının geldiğini yarısının ise gelemediğini belirtir¹⁰⁸. İşlerini tasfiye edip Fransa'ya yerleşmeyi planlayan bir insanın değirmenleri için Avrupa'dan yeni makineler alıyor oluşu tutarlı bir tavır değildir. Yine hatıraların baş tarafında Çorum Mutasarrıfı Galip Bey'e ne kadar güvendiklerini, Galip Bey'in kendilerini korumak için nasıl samimi olarak çalıştığını anlatır. Takip eden sayfalarda ise çıkarılan bir kanunla Yusuf isimli başına ödül konmuş bir çete reisinin ve benzerlerinin affedildiklerini, Mutasarrıfın Yusuf'a çok itibar ettiğini, Yusuf'un liderliğinde oluşturulan çetenin cezalandırılma korkusu olmadan Hristiyanlara her türlü hakareti ettiğini, dövdüğünü, Ermeni okulunun etrafında dolaşarak çocukları korkuttuğunu yazar¹⁰⁹. Ermenilere bir zarar gelmemesi için samimi bir gayret gösteren Mutasarrıfın aynı zamanda Ermenileri dövüp, hakaret ve tehdit eden bir çete reisini himaye etmesi mantıklı değildir. 8 Ağustos 1915 (26 Temmuz 1915) tarihli günlüğünde, o gün yataklarını sattıkları için ilk defa olarak yerde yattıklarını yazar. 27 Eylül 1917 (10 Eylül 1917) tarihli günlüğünde, Jeresh'deki günlerini yazarken ise paraları tükendikçe yataklarının yününü sattıkları için yataklarının iyice incelendiğini anlatır¹¹⁰.

Hatıralarda sürekli olarak kendilerine refakat eden polisler rüşvet verdiklerinden bahsedilmektedir. 14 Ağustos 1915 (1 Ağustos 1915) günü 200 lira, 15 Ağustos 1915 (2 Ağustos 1915) günü 150 lira, 20 Ağustos 1915 (7 Ağustos 1915) günü 200 lira vermişlerdir... ve bu böyle devam etmekte, her bir polis grubunun değişiminde eski grup yeni gruba ne kadar para aldığını bildirmekte, yeni grup da o kadar parayı kafileden istemekte ve almaktadır. Dadrian'ın yazdıklarına göre, genellikle kafileden çok az para çıkmakta, kararlaştırılan miktarı babası ve babasının arkadaşları tamamlamaktadırlar. 27 Ağustos 1915 (14 Ağustos 1915) günü paralarının kalmadığını, annesinin mücevherlerini satmaya başladıklarını, 11 Eylül 1915 (29 Ağustos 1915) günü annesinin gümüş eşyaları koyduğu torbasının çalındığını yazar. 29 Eylül 1915 (16 Eylül 1915) tarihli günlüğünde ise "Bugüne kadar babamın parasını harcadık ve bitirdik. Şimdi ise annemin mücevherlerine sıra geldi. Satmaya başladık..." demektedir¹¹¹. Babasının Samsun ve İstanbul'daki Ermeni ve Rum arkadaşları 100'er lira göndermişlerdir. Bu arada tamamının kendilerinden önce tehcir edilip öldürüldüğünü yazdığı Samsun'daki Ermenilerden bir tanesinin babasına 100 lirayı hangi dünyadan ve hangi vasıtalarla gönderebildiği de anlaşılammıştır. Fakat her yerde her vesile ile canlarını kurtarabilmek ve işlerini yürütebilmek için rüşvet vermektedirler. Ayrıca yollarda ve gittikleri yerlerde hanlarda ve otellerde kalabilmek, kendilerine ve hayvanlarına yiyecek alabilmek için de normal değerinin çok üzerinde bir para ödemek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Bazen at satın almakta, bazen ev kiralamaktadırlar. Bu paralar nereden gelmektedir? Ya Çorum'dan belirttiğinin çok çok üzerinde bir para ile yola

(105) Dadrian, s.23, 111.

(106) BOA, DH, EUM, 2.Şb., 68/66.

(107) Ankara Vali Vekili, 27 Ağustos 1919 tarihli telgrafında, Yozgat'ta tehirden dönen 150 Ermeni'nin ikametleri ve geçimleri ile ilgili bilgi vermektedir. BOA, DH, KMS. 50-2/46. Yozgat'ta Ermeni tehirci konusunda bk. Karaca, s.194--205.

(108) Dadrian, s.6, 12.

(109) Dadrian, s.11.

(110) Dadrian, s.18, 210.

(111) Dadrian, s.60.

çıkışlardır, ya daha sonra kendilerine belirttiğinin çok üzerinde para havale edilmiştir, ya da bu kadar çok rüşvet vermek zorunda kalmamışlardır. Her hâlükârda bir yerlerde, belki de hepsinde birden, ciddi abartı vardır.

19. yüzyılda bir ticaret şehri olarak önem kazanan Çorum'a, Ermeniler, 1850 civarında gelerek yerleşmeye başlamışlardır. Çorum Ermenileri ziraatten ziyade ticaret ve el sanatları ile geçimlerini temin etmişlerdir. Osmanlı belgeleri ve Dadrian'ın hatıraları, Çorum Ermenilerinin imparatorluğun çok uluslu yapısı içerisinde bir ayrımla karşılaşmadan varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ayrılıkçı Ermeni hareketi, 1890'lı yıllarda Çorum civarında etkisini göstermiştir. Ermeni çetelerinin taşkınlıkları, Osmanlı yöneticilerini asayiş sağlama bakımından kaygılandırmış, çeşitli tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. Hareket, Çorum Ermenileri arasında belli bir derecede taraftar bulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın en kritik bir döneminde ortaya çıkan Ermeni isyanları karşısında, Osmanlı yönetimi, Ermenileri imparatorluğun başka bölgelerine gönderme yoluna gitmiştir. Gerek Amerikalı misyoner Morley'in, gerekse Ermeni Dadrian'ın hatıraları, Çorum yöneticilerin Ermenilerin tehcirini en insani bir şekilde gerçekleştirme konusunda azami gayreti gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Osmanlı arşiv belgeleri, Ermenilerin ve misyonerlerin hatıraları ve literatüre dayanarak Çorum Ermenilerinin Osmanlı'nın son dönemindeki durumunu ve tehcir edilmelelerini konu alan bu çalışma, bu alandaki ilk teşebbüstür ve daha uzun soluklu, daha ayrıntılı çalışmalara ne kadar çok ihtiyacımız olduğunu ortaya koymaktadır. Çorum Ermenilerinin tehcirine dair bir tane bile Türkçe belge bulunamaması kabul edilemez. Mutlaka bir yerlerde bir şeyler vardır. Mahalli ve şahsi arşivlerdeki belgelerin araştırmacıların hizmetine sunulması gerekmektedir. Çorum'da sürgün olarak bulunan yerli ve yabancıların Çorum'un o dönemine ilişkin yazdıkları/bırak-

tıkları bir şey olup olmadığı da araştırılmaya muhtaçtır. Bu meyanda, Çorum tarihine ait her türlü bilgi, belge ve hatıranın gün ışığına çıkarılması ve bir merkezde toplanması amacıyla kurulan Çorum Kent Arşivi'ni önemli çalışmaların beklediğini ifade etmek isterim.

Bibliyografya

Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Ankara Ayniyat Defteri; A.MKT.MHM, 618/4; A.MKT.MHM, 618/50; A.MKT.UM, 451/85; A.MKT.UM, 496/7; DH.EUM. ADL. 15/6; DH.EUM.ECB. 4/27; DH, EUM, 2.Şb., 68/66; DH.EUM.5.Şb, 4/44; DH.EUM.5.Şb, 6/2; DH.EUM.5.Şb, 6/9; DH.EUM.5.Şb, 7/27; DH.EUM.5.Şb, 7/34; DH.EUM.5.Şb, 9/4; DH.EUM.5.Şb, 10/57; DH.EUM.5.Şb, 11/21; DH.EUM.5.Şb 12/29; DH.EUM.5.Şb, 13/2; DH.EUM.5.Şb, 14/33; DH.EUM.5.Şb, 21/6; DH.EUM.5.Şb 21/61; DH.EUM. 5.Şb, 22/49; DH.EUM.5.Şb, 28/18; DH, KMS. 50-2/46; DH.MB. HPS, 106/4, 106/5; DH.MKT, 158/40; DH.MKT, 2003/87; DH.MKT, 2056/34; DH. MKT, 2149/45; Y.MTV, 75/113; Y.MTY, 78/88; Y.MTV, 131/93; Y.PRK. AZN, 11/43; Y.PRK.UM, 26/67; Y.PRK.UM, 27/35; Y.PRK.ZB, 11/74.

-Abrams, Lynn, "Memory as Both Source and Subject of Study: The Transformation of Oral History", *Writing the History of Memory*, Stefan Berger and Bill Niven (eds.), Bloomsbury, London, New Delhi, New York, Sydney, 2004.

-Açikel, Ali, "Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, Yay.Haz.: Mehmet Mahfuz Söylemez, Mesut Okumuş, İrfan Yiğit, C.III, Çorum Belediyesi, Çorum, 2008, s.1429-1450.

-Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008.

-*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.I-II, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2005.

-Balakian, Grigoris, *Armenian Golgotha*, Peter Balakian ve Aris Sevag (tr.), Alfred A. Knopf, New York, 2009.

-*British Documents on Ottoman Armenians*, Ed. Bilal N. Şimşir, Vol.III (1891-1895), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

-Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, Tome Premier, Paris, 1892.

-Çelik, Recep, "Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler", *Tarichte Türkler ve Ermeniler*, C.VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.187-282.

-Çorum Şerhiye Sicilleri Katalogları, C.I-II, Çorum Belediyesi, Çorum, 2009.

-Dadrian, Vahram, *Tebi Anabad (Prtsvadz echer orakres)*, Gotchnag Press, New York, 1945.

-Dadrian, Vahram, *To the Desert, Pages From My Diary*, Agop J. Hacıkyan (tr.), Ara Sarafian (ed.), Gomidas Institute, Princeton and London, 2003.

-Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tebciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

-Karaca, Taha Niyazi, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

-Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev.Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

-Kevorkian, Raymond, *The Armenian Genocide, A Complete History*, I.B.Tauris, London, New York, 2011.

-Kevorkian, Raymond H., Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Çev. Mayda Saris, Aras, İstanbul, 2012.

-Kolbaşı, Ahmet, *Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları (1892-1893)*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri, 2005.

-Korkmaz, Şerif, Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat – II. Meşrutiyet), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

-Marzofan 1915, *The Diaries of Bertha B. Morley*, Hilmar Kaiser (ed.), Gomidas Institute, Ann Arbor, Michigan, 2000.

-McCarthy, Justin, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006.

-Nalbadian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, 1963.

-Osmanlı Belgelerinde Ermeniler(1915-1920),Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994.

-Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2007.

-Salname-i Vilayet-i Ankara, 1299.

-Salname-i Vilayet-i Ankara, 1300.

-Salname-i Vilayet-i Ankara, 1311.

-Salname-i Vilayet-i Ankara, 1318.

-Salname-i Vilayet-i Ankara, 1320.

-Salname-i Vilayet-i Ankara, 1325.

-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924, C.VI, Mehmet Alkan (Haz.), Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

-Tuzcu, Ali, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Bellekten*, S.220, 1993, s.795-826.

-Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İkinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.

-Ünlü, Mucize, "Birinci Dünya Harbi Yıllarında Çorum Menfasında Sürgünler", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, s.1541-1560.